

Neoliberalizmus és a Kádár-rendszer

„A fasizmus győzelmét mégis az tette gyakorlatilag elkerülhetetlenné, hogy a liberálisok meggátoltak minden reformot, amely tervezéssel, szabályozással és ellenőrzéssel járt volna.”

(Polányi 2004 [1944], 317.)

A neoliberalizmus 20. századi eszmetörténetéről és ennek 1989 előtti magyarországi hatásairól szól a Napvilág Kiadónál megjelent *Chicago a Dimitrov téren. Neoliberalizmus és a Kádár-rendszer* című könyvem, amelynek a legfőbb gondolatait foglalják össze az alábbi szerkesztett szemelvények, továbbá részletesen kifejtem a kötet mondanivalójából következő és további vitákra is érdemes szempontokat.

A kelet-közép-európai társadalmakat sokként érte az 1980-as évek második felétől kibontakozó rendszerváltások sora. A történelemnek ugyan nem lett „vége”, de a fennálló világrendnek bizonyos formában igen: gazdasági és világgpolitikai szempontból megbukott a globális kapitalizmussal szembeni, addig legalábbis életképesnek gondolt rendszeralternatíva, a „létező államszocializmus”, és ami még ennél is jelentősebb, a neoliberális hegemonia miatt megkérdőjeleződött az államszocializmus rendszeralternatíva-jellege. Ez pedig visszavonhatatlanná tette a korábbi szovjet érdekszférához tartozó kelet-közép-európai országok nyugathoz való gazdasági, politikai és társadalmi integrációját. Mindenekelőtt a közjogi rendszerváltások eredményeképpen kiépültek a második világháború utáni nyugat-európai alkotmányos, liberális demokráciák keleti „klónjai”. A közjogi és politikai nyugatosodás azonban beágyazódott a gazdasági rendszerváltás, a kelet-közép-európai országok globális kapitalizmusba való (vissza) integrálódásának jóval korábban megindult folyamatába.

A kötet az említett változások szellemi-ideológiai előkészítésével, vagyis a Kádár-rendszer és a neoliberalizmus kapcsolatával foglalkozik. Egyik fő gondolata az, hogy a kelet-közép-európai régió országai

– köztük Magyarország – feloldódtak a globális kapitalizmusban az 1980-as évek második felének rendszerváltásaival; éppen amiatt, mert ezt a fokozatosan és több szinten kiépülő neoliberális korszak előkészítette, továbbá, mert e külső (geo- és világpolitikai) okok mellett az államszocialista kísérlet a neoliberalizmus keleti „előzményeivel” találta szemben magát, amelyek egyre inkább beépültek a megváltozó Kádár-rendszerbe. Ilyenformán joggal állíthatjuk, hogy Fukuyama (1989) tévedett a „történelem végét” illetően, és a liberális demokrácia nem vált univerzális politikai rendszerré. Ugyanakkor a rendszerváltások csakis úgy mehettek végbe, hogy a (neo)liberális kapitalizmus egyrészt „behatolt” az államszocialista rendszerekbe, másrészt azok a reformkommunisták, reformközgazdászok, akik a rendszerek belülről történő lebontásában az 1970-es és 1980-as évek óta részt vettek, alapvetően hatottak a neoliberalizmus karakterére.

A kötet célja kettős: egyrészt feltárni a neoliberalizmus 20. századi nyugati intellektuális, politikaelméleti gyökereit, főbb irányzatait, és azt, hogy ezek miképpen hatnak a Kádár-rendszerre, amelyben külső és belső kényszerek hatására jelent meg a rendszerváltás időszakára hegemónná váló neoliberalizmus. Másrészt egyfajta átkötő szerepet kíván betölteni, hiszen a rendszerváltáskori és az az utáni időszak neoliberalizálódás története bár jól feldolgozott a hazai és külföldi szakirodalomban (Bockman, 2000, 2007, 2011, 2012, 2013; Bockman–Eyal, 2014; Éber et al., 2014; Éber, 2019; Fabry, 2019; Gagy, 2014, 2015), ugyanakkor érdemesnek találtam mindezen folyamatok előtörténetét úgy megírni, hogy az egyúttal beágyazódjon a neoliberalizmus elméletitörténetébe is. Ebben az összegzésben a kötet tapasztalati alapján röviden felvázolom a kádári jóléti rendszer társadalmi teljesítményeit, valamint azt, hogy melyek voltak a neoliberalizmus sikeres beszivárgásának legfőbb okai és hatásai, amelyek egyszerre körvonalazzák az államszocializmus bukásával előálló új gazdasági és politikai rendszert, valamint a Kádár-rendszer társadalmi teljesítményeinek a válságát.

A neoliberalizmus nem államellenes

A kötet bemutatja, hogy a neoliberalizmus nagyon összetett hatást gyakorolt Magyarországra, ráadásul több hullámban. A téma szempontjából kiemelt jelentőségű az állam szerepének bemutatása. A közkeletű vélekedéssel szemben a neoliberalizmus egyáltalán nem

„államellenes”: nagyon is szüksége van az államra. Rászorul arra, hogy az állam biztosítsa a piac elsődlegességét, hogy „ne rontsa le” a jóléti transferekkel a piac hatékonyságát, továbbá a tőkés érdekek mindenek felett fontosnak tartott pozícióit. Quinn Slobodian (kanadai történész) nagyon élesen világít rá arra, hogy a neoliberalizmus Európában éppenséggel államjogi keretben jött létre, egy minimalista, de a piac érdekei mentén nagyon is aktív állam kialakítása érdekében: „Európában a neoliberalizmus az 1930-as években kevésbé gazdasági, sokkal inkább politikai és jogi projektként jelent meg. Olyan – a lokálistól a globálisig terjedő – kormányzási modellek utáni kutatásként, amelyek a világgazdaság spektrumát legjobban befogják és megvédik. Bár a neoliberaisok ezt az »intervencionizmus« elleni kampányként jellemezték, de egyértelmű, hogy mindez saját jogán intervencionista volt. Michel Foucault helyesen látta a neoliberalizmust a »jogi intervencionizmus« projektjeként. Ez nem egy minimalista, hanem egy aktivista elképzelés volt az államvezetésről, amelyet a korai, demokratikusan megszervezett tömegek, valamint a különleges érdekeket megtestesítő szakszervezetek és kartellek hatalmának visszaszorítása érdekében mozgósítottak, amelyek akadályozták a verseny szabad mozgását és a nemzetközi munkamegosztást” (Slobodian 2018, 92–93.).

Éppen a neoliberalizmusnak ez az „államfüggősége” az, ami az 1989-es rendszerváltás előtt – és azt követően is – elhozza Kelet-Közép-Európába magát a neoliberalizmust, hiszen ebben a régióban történelmileg meghatározó az állam gazdasági, társadalmi szerepe. A Kádár-rendszerben felépülő, az államszocialista berendezkedést átalakító neoliberais hagyomány legfontosabb sajátossága az, hogy a reformközgazdászok neoliberalizmusa korántsem államellenes, hanem magától az államtól várja a kapitalizmus kereteinek felépítését és működtetését. Pont amiatt volt fontos a nyugati neoliberais körök számára a Kelet–Nyugat-diskurzus, mert az államszocialista tertvasításos, illetve az 1968-tól kialakuló vegyesgazdasági tapasztalatokat kívánták átültetni a kapitalizmus centrumországaiba. Ehhez kapcsolódik, hogy a kelet-európai államszocialista rendszereket – és mindenekelőtt magát a Kádár-rendszert – korántsem szabad azzal a leegyszerűsítő megközelítésmóddal elintézni, hogy azok „sztálinisták” vagy éppen ellenkezőleg, „államkapitalisták” lettek volna. A kötetben bemutatott nyugatosodási, neoliberalizációs folyamat elemzése is alátámasztja, hogy egyrészt a Kádár-rendszer fokozatos átalakítása a nyugati centrumkapitalizmus számára egy többlelpcsős, kihívásokkal

teli folyamat volt; másrészt az államszocialista rendszerek megdöntése csakis akként lehetett történelmileg sikeres, hogy a neoliberalizmus nemcsak kívülről (a kapitalista centrum felől), hanem belülről, a rendszert alapvetően átalakító reformkommunisták, reformközgazdászok és a formálódó ellenzék felől is utat tudott magának törni.

Államszocializmus: egyszerre a neoliberalizmus „laboratóriuma” és rendszeralternatíva

A kötet tehát abból indul ki, hogy a neoliberalizmus egy olyan nyugati és keleti, vagyis a globális kapitalizmus centrumához és (fél) perifériájához egyaránt kapcsolódó gazdasági, politikai és kulturális eszmerendszer, amelynek célja a társadalmi berendezkedések alapvető átalakítása. A Kádár-rendszer reformkommunistáinak, valamint a formálódó demokratikus ellenzéknek egy része „kapitalistább” akart lenni a kapitalistáknál, emiatt pedig sokadlagos kérdéssé vált az, hogy a rendszerváltás mennyire sokkolja majd a társadalmat. Úgy vélem, hogy ez a neoliberais politikák az elit körében való nagyon gyors, széleskörű elfogadásával és elterjedésével magyarázható (Bockman–Eyal 2014, 103.). Emögött pedig a neoliberalizmus alapvető beágyazódását fedezhetjük fel, hiszen az államszocialista kelet-közép-európai országok, és ezek közül főként Magyarország nyugati integrálódásában óriási szerepe volt annak, hogy a neoliberalizmus nem elsősorban valamiféle nyugati, koloniális jellegű ideológiaként, hanem az államszocializmust belülről és látens módon kikezdő paradigmaként fogalmazódott meg. Bockman és Eyal élesen világít rá arra, hogy az államszocialista országok egyfajta neoliberais laboratóriumként funkcionáltak. „A neoliberalizmus e gyors és határozott elsajátításának a gyökerei egy olyan transznacionális hálózatban keresendők, amelyet amerikai és kelet-európai közgazdászok együttesen alkottak [...]; ebben a hálózatban egy transznacionális párbeszéd folyt a hidegháborútól kezdve, melynek során neoliberais eszméket dolgoztak ki és terjesztettek el. E hálózat létezése segít magyarázatot adni arra, hogy a kelet-európai reformerek, akik közül sokan részt vettek ebben a párbeszédben, miért érezték szükségesnek a neoliberais reformokat, s mi több, miért váltak e reformok legharcosabb globális szószólóivá” (Bockman–Eyal 2014, 103.).

A neoliberalizmus társadalomformáló és az állami berendezkedést alakító sajátossága az önszabályozó piac fundamentalizmusán

nyugszik. Mindez jelentős társadalmi ellenállást váltott ki a globális kapitalizmus története során, Polányi Károly egyenesen társadalmi önvédelemről és annak a piaci folyamatokkal szembeni ellenhullámáról írt: „Míg a mi nézetünk szerint az önszabályozó piac eszméje utópikus, és fejlődését a társadalom realiztikus önvédelme állította meg, szerintük minden protekcionizmus hiba volt, a protekcionizmust türelmetlenség, kapzsiság és rövidlátás szülte, s az ilyen beavatkozások nélkül a piac megoldotta volna a maga nehézségeit. Az újabb kori társadalomtörténet talán legfontosabb problémája az a kérdés, hogy e két nézet közül melyik a helyes, hiszen ennek alapján dől el, hogy elfogadható-e a gazdasági liberalizmus azon igénye, hogy a társadalom alapvető szervezőelve legyen” (Polányi 2004, 188.).

Álláspontom szerint az államszocialista kísérletek, így a Kádár-rendszer, felfoghatók a Polányi által leírt társadalmi önvédelmi jelenségként, amelyeket egyszerre aknázott alá a nyugati gazdasági és kulturális nyitás kényszere és a rendszerekben rejlő immanens, mindenekelelt a reformerközgazdász-elitek által képviselt neoliberalizmus. A kötet tehát azon az alapon nyugszik, hogy a szovjet típusú berendezkedések nem államkapitalisták, hanem államszocialisták voltak, és rendszeralternatívát képeztek a neoliberalizálódó globális kapitalizmussal szemben. Többek között az magyarázza a neoliberalis megközelítés hallatlanul sikeres expanzióját a Kádár-rendszerben, amely ellen a rendszer erőteljesen, de sikertelenül védekezett. Amikor az állampárt elkezdte tudatosan és szervezeten igénybe venni a szakértői tudást, akkor az már igen erős neoliberalis töltettel rendelkezett, ráadásul, ami ennél is fontosabb, a Magyar Szocialista Munkáspárt már nem tudott megfelelő ideológiai alternatívát adni a beáramló neoliberalis megközelítéssel szemben, hiszen az állampárt fokozatosan elvesztette az ideológia alakítása feletti monopóliumot, és ez megnyitotta az utat ahhoz, hogy a szakmai köntösbe burkolódzó neoliberalis ideológia hegemon pozícióba kerülhessen. Kádár János tudta, hogy a létbizonytalanságba sodródó kispolgárság hamar radikalizálódhat, és ez volt az az ok – ideológiai meggyőződése mellett –, ami miatt a „gulyáskommunizmusnak” nevezett élszínvonal-politikához a végsőkig ragaszkodott. De ez lett a rendszer csapdája is. A különféle gazdasági és politikai lépéseknek – az új gazdasági mechanizmustól a nemzetközi pénzügyi intézményekbe való integrációig és végső soron az eladósodásig – az egyik fontos célja az életszínvonal-politika megőrzése volt (noha az eladósodás okai között természetesen nem ez játszott főszerepet), ugyanakkor éppen a Kádár-rendszer nyugati

politikai és gazdasági nyitása indította be a folyamatot, amely még a rendszerváltás előtt véget vetett az államszocialista jóléti rendszernek és előrevetítette az 1989 utáni folyamatos megszorítások politikáját. A neoliberalizmus megtalálta a „rést a pajzson”, azonban ez nem pusztán az államszocialista rendszerek félperifériás, alárendelt gazdasági pozíciójából következett. Az eladósodás elsősorban az államszocialista rendszerek világgazdaságon és a szovjet berendezkedésen belül elfoglalt kényszerű pozíciója miatt következett be, ugyanakkor ennek igen komoly háttérrel és lökést adott az az ideológiai kiüresedés, amelynek eredményeképpen a reformközgazdászok segítségével be tudott nyomulni a neoliberális megközelítés. Az eladósodásra válaszul megfogalmazott, a társadalmi megszorításokon alapuló válságkezelés pszichózisa mutatta meg igazán, hogy a neoliberalizmus hegemon pozíciókat ért el. Ugyanakkor érdemes azt is tisztázni, hogy a Kádár-rendszer a teret nyerő neoliberalizmus következtében korántsem vált neoliberállissá: sokkal inkább az a helyzet, hogy a nyugatról érkező neoliberális ideológia és politikai gyakorlat számos módon profitálni tudott az államszocialista rendszerek nyugati nyitásából, államvezérelt reformjaiból, valamint a vegyesgazdasági tapasztalatokból, és ezeket felhasználta a saját megerősítéséhez, illetve később a kelet-közép-európai rendszerváltásokkal felépülő politikai rendszerek működtetéséhez.

A Kádár-rendszer neoliberális „laboratórium-jellegének” vizsgálata során négy nagyobb és egymással összefüggő témával foglalkozom a kötetben. Először is azt járom körül, hogy a konszolidálódó Kádár-rendszert hogyan alakította át az 1960-as évek első felétől kezdve az államszocializmus gazdasági problémáinak kérdése, erre miképpen volt egyfajta „piaci szocializmus” a válasz és ez hogyan testesül meg az Új Gazdasági Mechanizmusban (ÜGM). Magát az ÜGM-et a neoliberális irányzat „proto-tendenciájaként” vizsgálom, hiszen több évtizeddel a rendszerváltás előtt megjelentek azok a gondolatok, amelyek „ideológiai malomkövekként” öröklték a rendszert.

Fő állításom az, hogy a neoliberalizálódás szellemi, ideológiai összetevője legalább annyira jelentős, mint a konkrét politikai és gazdasági intézkedések, sőt utóbbiak pontosan azért következhettek be, mert a neoliberalizálódó reformközgazdász elit kiharcolta azokat. A neoliberalizmus tehát egy olyan nyugati transzferként jelent meg, amely a kötetben tárgyalt (a 20. század első feléig visszanyúló) történeti előzmények miatt volt képes olyan hazai recepcióra találni, amely közvetlenül politikaformáló tényezővé avatta a Kádár-rend-

szer reformközgazdászainak a segítségével. Végül, a neoliberális fordulat legerősebb és elhúzódó megjelenésével foglalkozom: a Kádár-rendszer integrálódásával a globális kapitalizmus pénzügyi csúcshintézményeibe (Nemzetközi Valutaalap, Világbank) és az ezzel rendkívül szoros kapcsolatban álló eladósodási tendenciákkal. Összefűzve ezeket a tendenciákat, látható, hogy a Kádár-rendszer olyan ideológiai és gazdasági kényszerpályára került, ahonnan egyenes út vezetett a neoliberális hegemonia által dominált rendszerváltás felé, amelynek korántsem az lett az eredménye, hogy az ország integrálódott a globális kapitalizmus centrumába, hanem az államszocialista rendszerek világrendszerbeli helyzetéhez hasonló többszörös függőségi viszonyok alakultak ki – vagyis a neoliberalizálódás következménye a kelet-közép-európai államszocialista rendszerek függő helyzetének tartósítása volt, amely szembement a rendszerváltás társadalmi, politikai ígéreteivel.

A munkásosztály felszámolása?

A Kádár-rendszer már a neoliberális megközelítés beszivárgása és felerősödése előtt elkezdte felszámolni a munkásérdek-képviselőt és depolitizálta a munkásságot. A neoliberalizmus beszivárgása szempontjából ez végzetes hibának bizonyult, hiszen a Kádár-rendszer az 1980-as évekre elveszítette azt a társadalmi csoportot, amelyre támaszkodva enyhíteni lehetett volna a piaci fundamentalizmus rombolásán. Arra, hogy mi történt a Kádár-rendszerben a munkásosztállyal, a munkásöntudattal, többféle megközelítés létezik, de a következmények és alapprobléma adottnak tekinthető: az államszocialista rendszerek, így mindenekelőtt a Kádár-rendszer ideológiai összeomlásában kulcsszerepet töltött be az a tény, hogy a munkásosztály nem lépett fel a rendszer védelme érdekében. Éppen a munkásosztály nem cselekvése a rendszerváltások egyik legtragikusabb fejleménye, ahogyan Bartha megfogalmazza: „a rendszer fő támaszának tartott nagyipari munkásosztály nemcsak a káderelit azon várakozására cáfolt rá, hogy a munkásság megvédi a munkásállamot, hanem a rendszerkritikus baloldali értelmiség azon reményeire is, hogy a munkások, megszabadulván az uralkodó kommunista pártok gyámkodásától, a saját kezükbe veszik majd a forradalmat, és síkra szállnak egy demokratikus, öngazgató szocializmus megteremtéséért [...]. A munkások politikai osztályként egyáltalán nem léptek színre követeléseikkel.

Az uralkodó kommunista rezsimek összeomlása politikai vákuumot teremtett, vagyis [...] egy jól szervezett munkásmozgalom elindíthatott volna egy olyan, nagyszabású baloldali kísérletet, ami legalábbis a zászlajára tűzte volna az öngazgatást. A munkásság politikai akcióira azonban csak elvétve került sor Kelet-Európában, és azok zöme is akkor következett be, amikor már eldöntött kérdés volt a kapitalizmus visszaállítása, és a munkások a munkahelyük megszűnése, a tömeges elbocsátások ellen tiltakoztak, nem pedig egy új világrendet szerettek volna megteremteni” (Bartha 2010, 14–15.).

Kétségtelen, hogy mind a munkásság, mind az értelmiség szempontjából a kádári konszenzus része volt a társadalom depolitizálása, a politikai passzivitás egyfajta elvárása, illetve minden politikai tevékenység beszerzése az állampárt hálózataiba: „A pártvezetés – éppen mert a politika rejtjeles formában működött – önmagát mint nemzeti centrumot határozta meg, s mindenáron meg kívánta akadályozni, hogy bármilyen riválisa, kritikusa politikai dimenzióba helyeződjék. A rendszer – a politikai vezetés – kezdetől depolitizálta az értelmiséget (és ezzel együtt magát a pártot is), és a nyilvános politizálást nem kívánatosnak minősítette [...]. Ez a szemlélet szinte az egész Kádár-korszakon végigvonult: a politikának nincs szerepe, az értelmiség nem határozhatja meg önmagát homo politicusként” (Cszimadia 1995, 19.). Ennek a depolitizációnak komoly hatása volt a munkásosztályra, és ez visszahatott a rendszer legitimitációjára, valamint a neoliberális hegemonia kiépülése idején már fegyvertelenné tette a Kádár-rendszert.

Thoma László amellettt érvelt, hogy „1956-ban a magyar munkásosztály osztályként cselekedett, ez az osztály létrehozta az osztály cselekvésének adekvát formáját is, a munkástanácsot. Az ún. kádári konszolidációnak ezért középponti kérdése volt a munkásosztály pacifikálása. E pacifikálás eszközéül a munkásosztály depolitizálása kínálkozott. Ezt először jóléti intézkedésekkel, majd – miután ezek a lehetőségek 1979 körül már végképp kimerültek – a munkásosztály megosztásával, amit a különböző vállalkozások lehetőségeinek kiépítésével teremtettek meg. S nem sikertelenül. Ezt a folyamatot a nyolcvanas évek magyar szociológiai nyelvhasználatában polgárosodásnak nevezte, természetesen nem citoyen, hanem burzsoá értelemben. Azonban ennek az ára az volt, hogy a magyar munkások osztályként nem váltak a rendszerváltás alanyaivá. Noha egyénileg támogathatták a rendszer leváltását, osztályként nem cselekedhettek” (Thoma 2006).

A kádári osztálypolitika tekintetében árnyaltabb magyarázatot adott Földes György (1989, 1993), aki szintén elismerte, hogy a társadalmi élet depolitizálódása komoly hatást gyakorolt a munkásságra, és a rendszer bürokratizálódása, az öngazgatás hiánya éppen a munkásságot sújtotta leginkább. Földes kifejti, hogy a „Kádár-kormány megalakulásakor a neutralizálás még politikai kényszerűség volt, évtizeddel később már társadalmi-gazdasági törvényszerűség” (Földes 1993). De vajon ebből az következik-e, ami mellett Thoma érvelt, hogy a munkásosztály megszűnt vagy pedig inkább az, hogy a „magánvaló” állapotba csúszott vissza? A munkásosztály természetesen nem szűnt meg a Kádár-rendszerben, ugyanakkor lényeges átalakuláson ment át, és ez nyitotta meg az utat afelé, hogy a Kádár-rendszer nem tudott társadalmi védvonalat kiépíteni a neoliberalizálódással szemben. Bartha utal arra, hogy „a munkásosztály az államszocializmusban ha nem is uralkodott, de nagyobb súllyal tudta befolyásolni a politikai döntéshozatalt, mint a rendszerváltás utáni kelet-európai újkapitalista rezsimekben” (Bartha 2010, 26.). Ennek kapcsán világít rá arra Földes, hogy a valódi problémát a munkásosztály és a politikai elit szétszakadása, a rendszert támogató társadalmi mozgalom hiánya jelentette: „Maga az ipari munkásság viszont soha nem veszítette el öntudatát, nem hitte magát másnak, mint ami valójában volt. Ennek alapján a képlet úgy festene, hogy »alul« volt egy magánvaló munkásosztály, felül pedig egy »magáért való«, a munkásság iránti elkötelezettség jegyében működő elit. Nagyjából tényleg ez volt a helyzet. »Csak« a közvetítő mozzanat, a mozgalom hiányzott: az összefogáson alapuló érdekvédelem, s befolyás a munkahely, a lakóterület és az ország ügyeire. Ez mutatja az államszocializmus gazdasági, társadalmi korlátait” (Földes 1993). Ezeket a korlátokat használta ki a feltörekvő neoliberais korszellem, amely úgy tudott meggyökeresedni az államszocializmuson belül, hogy létrejött egy olyan új osztály, a reformközgazdászok által vezetett elit, amely immáron nem az államszocialista paradigmában gondolkodott. Ez az értelmiségi elit ragadta magához jóval a Kádár-rendszeren agóniája előtt a politikai, gazdasági hatalmat (lásd Konrád György és Szelényi Iván megközelítését az osztályhatalmi rendszerről) és alapozta meg a rendszerváltást.

A Kádár-rendszer válságát és ezáltal a neoliberalizmus fokozatos előretörését tehát a kádári osztálypolitika, osztálykonszenzus válsága hozta el. Emögött (ahogyan arra Földes rámutatott) az húzó-dott meg, hogy az államszocializmus önnön iparosítása elérte saját

korlátait, nem lehetett újabb munkaerőforrást találni, és az rendszer immár képtelen volt a munkásságérdekek sérelme nélkül elvégezni a szükséges hatékonysági és minőségi változtatásokat (Földes 1993). Mivel a neoliberalizmus számára sohasem jelentett gondot a megszorító politika társadalmi következménye, ezért a kelet-közép-európai rendszerváltásokat tulajdonképpen az államszocializmusok válságára adott nem humánus jelenségekként is szemlélhetjük, amelyekben a neoliberális fűnyíróelv érvényesült.

A Kádár-rendszer osztálypolitikája tehát az iparosítás határai miatt összeomlott, és ezzel elindult a szellemi és értelmiségi munkák, valamint az ezen alapuló „új középosztály” felemelkedése, vagyis a neoliberális folyamatoknak egyszerre nyitott teret a Kádár-rendszer depolitizáló stratégiája és magának a munkásosztálynak a kádári jóléti rendszer ellenére bekövetkező átalakulása: „Mindez megkérdőjelezte és kikezdte a munkásosztály vezető szerepéről szóló ideológiát [...]; a klasszikus ipari szakmunkatudás egy része feleslegessé vált, az azt birtoklók jelentős része pedig alkalmazkodási képesség és mechanizmus hiányában konzervatívva. »Fent«, a hatalomban meg az elitnek képviselnie kell a nemzeti szempontokat és a társadalom többi rétegének, közöttük a feljövőben, erősödőfélben lévő értelmiségnek, gazdasági és műszaki menedzsmentnek is az érdekeit. Legalábbis szükségessé vált, hogy az elit előbb-utóbb igazodjék a megváltozó társadalmi-gazdasági erőviszonyokhoz. Ebből előbb új kompromisszumok sora következik, utóbb pedig hatalommegosztás az új középosztállyal” (Földes 1993). A Kádár-rendszer sorsa (de egyúttal paradox módon magának a munkásságnak is) azzal pecsételődött meg, hogy a politikai rendszer és a munkásság elfogadta az új középosztály felemelkedését, amely osztály korántsem államszocialista, hanem a globális kapitalizmust befogadó, neoliberális doktrínákkal átszőtt elveket képviselt: „A már több mint egy évtizede tartó válság előbb a pártvezetés irányában megnyilvánuló bírálatot erősítette fel, majd azután, hogy az értelmiség jelentős része felmondta az addig hallgatólagos megegyezést, a munkásság is a rendszerváltás elfogadjává, részben hívévé lett. Ekkorra világossá vált, hogy az ipari munkásság nem maradhat hegemon a társadalompolitikában, sőt komoly mértékben veszélybe került bérmunkás mivolta is” (Földes 1993).

Vagyis a munkásosztályt korántsem a Kádár-rendszer számolta fel, hanem az államszocializmus globális kapitalizmusban betöltött félperifériás, kettős függőség alatt lévő rendszerében nem volt képes megállítani a határaitra elért ipari munka következtében erodálódó

munkásosztályt, és immáron nem is tudott új konszenzust kialakítani a feltörekvő, a neoliberális megközelítés felé nyitott értelmiségi elittel.

A rendszerváltásra „felkészített” neoliberalizmus

A Kádár-rendszer ideológiai és osztálypolitikai meggyengülése, valamint az említett „új középosztály”, a politikai és gazdasági hatalmat birtokló értelmiség (különösen ennek az új osztályhatalomnak ideológiát szolgáltató reformközgazdászok) felemelkedése megágyazott a neoliberális megközelítés kibontakozásának és későbbi hegemoniájának. A Kádár-rendszer szociálpolitikai és társadalmi teljesítménye ellenére az államszocialista berendezkedés nemcsak geopolitikai, a világrendszer szempontjából omlott össze, hanem ideológiai szempontból is. Ha figyelembe vesszük azt (ami a kötetnek is az egyik fő alapmotívuma), hogy Gramsci (1974) szerint az embereket nemcsak a gazdasági és társadalmi erők, továbbá szükségszerűségek, hanem maguk az eszmék is irányítják, sőt a politikai hatalom valójában ideológiai és kulturális hegemoniával kezdődik, akkor joggal állíthatjuk azt, hogy az államszocializmus világrendszerszintű bukása elsősorban ideológiai szempontok miatt következett be, és ebben óriási szerepe volt a kibontakozó neoliberális korszaknak. Középtávon ugyanis az bizonyosodott be, hogy Kádár tévedett abban, hogy „a két társadalmi rendszer versenyében az fog győzni, aki többet tud biztosítani a társadalom számára” (idézi: Huszár 2003b, 201.). Ugyanis a globális kapitalizmus úgy kerekedett az államszocializmus fölé, hogy lemondott arról, hogy a társadalmi jólétet és közösségi szolgáltatásokat közjószágként kezelje, és ebben a neoliberalizmus volt a döntő eszköz és legitimáló erő. A globális kapitalizmus neoliberális fordulata hozzászoktatta a társadalmakat a megszorításokhoz, a közszolgáltatások piacosításához és óriási erőforrások katonai célokra fordításához, valamint ahhoz, hogy az állam nem a leginkább rászoruló társadalmi csoportokat, hanem a tehetős középosztályokat, valamint a leggazdagabbakat támogatja. A rendszerváltások mindenkit sokként értek, különösen a rendszerváltó folyamatokban összeroppanó társadalmakat, azonban csak egyetlen szereplő készült fel ezekre a változásokra, a neoliberális ideológiai útmutatót követő elitek, akik a politikai és gazdasági hegemonia révén tartották irányításuk alatt a folyamatokat.

A neoliberalizmus „rendszerváltásra való felkészítettségének” az egyik legfontosabb tényezője éppen ennek a kötetnek az egyik fő

vizsgálódási területe, méghozzá az, hogy a neoliberalizmus egyszerre tekinthető nyugati és keleti megalapozottságú ideológiai komplexumnak, és a nyugati neoliberálisok egyfajta „laboratóriumként” tekintettek az államszocialista rendszerekre. A neoliberalizmus azt tanulta meg az ordoliberalizmus hagyományaira támaszkodva az államszocializmustól, hogy hogyan lehet az állami szabályozást és tervezést a piac biztosítása érdekében alkalmazni. Itt jött a képbe a vegyesgazdasági elemekkel kísérletező államszocializmus, mindekelőtt maga a Kádár-rendszer, amelynek tapasztalatait éppen azért integrálta magába, hogy a szovjet berendezkedés bedöntésével mind keleten, mind pedig nyugaton hegemoniára tudjon szert tenni. A neoliberalizmus sikerességét mutatja, hogy már a Kádár-rendszer utolsó évtizedében kiépült az a közhatalmi jogalkotói mentalitás, amely elkezdte intézményesíteni a munkásdemokrácia jóléti rendszerét leépítő és a globális kapitalizmus erőit kiszolgáló jogi mechanizmusokat. Ez a folyamat a rendszerváltással és a kiépülő liberális demokráciával mélyen integrálódott az új politikai rendszerbe. Holott (ahogy ezt már idéztem) már Polányi felhívta a következőre a figyelmet: „A fasizmus győzelmét mégis az tette gyakorlatilag elkerülhetlenné, hogy a liberálisok meggátoltak minden reformot, amely tervezéssel, szabályozással és ellenőrzéssel járt volna” (Polányi 2004, 317.). Roppant érdekes (és ez megmutatja a klasszikus liberalizmus és a neoliberalizmus közötti történelmi feszültséget), hogy a klasszikus liberális óvakodás az állami túlhatalomtól (vagyis a kommunizmustól) ahhoz vezetett, hogy a liberálisok tétlenül nézték azt, hogy a neoliberalizmus szállta meg előbb a neokonzervatív érában, majd pedig az államszocializmus bukásával az államot szabadjára engedve a társadalmat romboló piaci erőket.

Az államszocializmus bukása a baloldal bukása is?

Az államszocializmus bukása elhozta a rendszerváltásokkal bekövetkező neoliberális hegemoniát, amely a liberális demokrácia intézményesítésében és a globális kapitalizmusba való visszaintegrálódásban, továbbá a piaci viszonyoknak odavetett társadalmakban öltött testet. Ideológiai szempontból azonban volt még egy fontos következménye annak, *ahogyan* megvalósult a neoliberális hegemonia: ez pedig az, hogy az államszocializmus válsága elhozta a nemzeti és nemzetközi baloldal válságát is. Konrád György és Szelényi Iván élesen mutattak

rá arra már az 1970-es évek végén, hogy az államszocializmus válságjelenségeiből azért kell tanulni, hogy a szocializmus ügye menthető legyen: „Kitüntetett ideológiai jelentőséget tulajdonítunk annak, hogy felismerjük a szovjet típusú társadalmak szocialista jellegét. Ha a Szovjetunót államkapitalizmussá deklaráljuk, megkerüljük korunk szocializmuselméletének legfontosabb feladatát – a szovjet típusú társadalmak kritikai elemzését. A baloldali elméleteknek szembe kell nézniük azzal a ténnyel, hogy a szocialista fordulat, a termelőeszközök államosítása nem járt azzal az eredménnyel, amit a tizenkilencedik század szocialista teoretikusai reméltek, az államszocializmusok nemcsak nem oldottak meg számos kérdést, így például nem szüntették meg az elidegenedést, nem számolták fel a társadalmi egyenlőtlenségeket, nem produkáltak a polgárinál demokratikusabb politikai rendszert, hanem éppenséggel a politikai elnyomás és gazdasági kizsákmányolás minőségileg új rendszerét termelték ki. Tanulnunk kell tehát az államszocialista társadalmak kritikájából, de nem azért, hogy elvessük a szocializmus eszméjét” (Konrad–Szelényi 1989 [1978], 11.).

Az államszocializmus bukásának nagyon sok belső, külső és kívülről a rendszerbe integrált oka volt. A kötetben megkíséreltem részletesen foglalkozni az utóbbival, vagyis a nyugati ideológiai eszmerendszerként beszivárgó, de az államszocialista tapasztalatokkal töltekező neoliberalizmus jelentette kihívásokkal. Ezeket a vizsgálódásokat érdemes lenne folytatni, hiszen a globális félperiférián a neoliberalizmus megjelenése nagyon sok szempontból hasonló tendenciákat váltott ki, mint ahogyan az a Kádár-rendszer esetében történt, de más tekintetben óriásiak a különbségek. Vagyis egyáltalán nem volt törvénytörő, hogy a Kádár-rendszer és más kelet-közép-európai államszocializmusok a neoliberalizmus ideológiai és gazdasági „laboratóriumaiaként” működjenek. Már a rendszerváltás időszakában rávilágít a neoliberalizmus különböző hatásaira a (fél)periférián Szegő Andrea: „Kelet-Európa ugyanis fordított Latin-Amerika. Míg nálunk az IMF válságmenedzselési politikájának kudarcra e programok ellenzőinek, azaz a baloldalnak a politikai erejét fokozza, addig nálunk ugyanez a baloldal erejét őrli fel. Ennek oka az, hogy nálunk a programokat a párt nemcsak felvállalta, hanem a közvéleménynek mint a párt megújulási politikáját mutatta be. Az MSZMP ezzel egy konzervatív gazdaságpolitika ideológiáját tűzte zászlajára. E gazdaságpolitika pedig nemcsak a gazdasági válságot mélyítette, hanem ennél súlyosabb következménnyel is járt: a marxizmus díszletei között a

hivatalos gazdaságfilozófia rangjára emelkedő monetarizmus a baloldali eszmei megújulásának kísérleteit morzsolta szét” (Szegő 1989, 96.). A rendszerváltás időszakában és azt követően tehát azért volt igencsak nehéz helyzetben a baloldali elmélet és gyakorlat, mert az 1980-as évek második felére gyakorlatilag az állampárt keretében, az önálló pólust képző reformközgazdászok menedzselték a neoliberalis hegemoniát, amihez a megszerveződő ellenzéki pártok is csak utóbb zárkóztak fel. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az állampárt maga neoliberalis lett volna, ugyanakkor azok az erők kerekedtek felül, amelyek nem akartak ellensúlyt képezni a neoliberalis korszellellemmel szemben.

A Kádár-rendszer azért is volt nehéz helyzetben a globális kapitalizmussal szemben, mert nemcsak a már említett, önnön iparosodásának a határára érkezett el, hanem a rendszerváltások összekapcsolódtak a posztindusztriális forradalom és ezzel együtt a globális kapitalizmus átalakulásával. A neoliberalizmus hegemoniája éppen a jövőbe repítette a globális kapitalizmust, amíg az államszocializmusok egy általuk felfogott korábbi kapitalizmusmodellben gondolkodtak. Byung-Chul Han a következőképpen világít rá erre az aszinkronitásra: „Marx feltételezésével ellentétben a termelőerők és a termelési viszonyok ellentmondása nem szüntethető meg egy kommunista forradalommal. Mert megszüntethetetlen. Éppen ennek a benne rejlő permanens ellentmondásnak a révén menti át magát a kapitalizmus a jövőbe. Így mutálódik az ipari kapitalizmus neoliberalizmussá és finánckapitalizmussá a posztindusztriális, immateriális termelési móddal, ahelyett hogy kommunizmusba csapna át. A neoliberalizmus mint a kapitalizmus mutációja a munkásból vállalkozót csinál. Nem egy kommunista forradalom, hanem a neoliberalizmus szünteti meg a mások által kizsákmányolt munkásosztályt. Ma mindenki a saját vállalkozásnak önmagát kizsákmányoló munkása” (Han 2020, 12–13.). Az államszocialista rendszerek neoliberalizálódása elhozta az önkizsákmányolás korszakát.

Végül érdemes egy további fontos problémát felvetni. A kötet egyik fő elemzési szempontja a nyugat és kelet közötti ideológiai diskurzusok vizsgálata volt, és arra voltam kíváncsi, hogy a 20. század végére hegemonná váló neoliberalizmus milyen nyugati és keleti forrásokkal rendelkezik, hogyan alakult ki a nyugati–keleti ideológiai, közgazdasági diskurzusok eredményeképpen. A kelet-közép-európai államszocializmusok bukásával ezek az ideológiai transzferek, diskurzusok korántsem szűntek meg, sőt már a Kádár-

rendszer időszaka alatt sem csak a mi régióink volt érintett, ugyanis a neoliberalizmus globális expanziójával álltunk és állunk szemben. Ennek kapcsán Kornai János 2019-ben vetette azt fel, hogy milyen morális felelősség terheli azokat, akik bekapcsolták Kínát (mint a globális kapitalizmusban új hegemon rendet kialakítani kívánó szereplőt) ebbe a transznacionális neoliberális diskurzusba, és egyfajta iránymutatást adtak a kínai modellhez. Kornai a következőképpen fogalmazott: „Az az ország, amelyik a rémisztő múlt, a kommunista rendszer jelenkori megtestesülése, előbb vagy utóbb a világ hegemon urává válik? Félelmetes kilátás. Vajon nem vagyunk-e mi is felelősek ezért a rémképért; azok a nyugati értelmiségiek, akik nemcsak jó szemmel nézték Kína átalakulását, hanem saját cselekményeikkel is hozzájárultak a változásokhoz? [...] Mi, Kínával foglalkozó nyugati értelmiségiek – talán néhány kivételtől eltekintve – magunk is korunk Frankensteinjei vagyunk. Már azzal is erkölcsi felelősség hárul sokunkra, hogy nem tiltakoztunk a rém feltámasztása ellen. Ám van, akinek felelőssége ennél sokkal nagyobb, mert aktív tanácsadói szerepet vállalt. Magamat ide sorolom. Könyvemet, a *Hiányt* saját tankönyvüknek tekintették a kínai reformerek [...]. Ebben az írásban, amelyben önmagamat gyötörve vetem fel az erkölcsi felelősségemet, nem minősül hengegésnek, ha azt állítom, hogy abban a 10-20 évben, amikor lendületet vettek a piaci reformok, erős volt írott és szóban előadott gondolataim hatása” (Kornai 2019). Azt gondolom, hogy Kornai aggodalma magáért beszél, még ha ezt a közgazdász nem is úgy fogalmazta meg, hogy a neoliberalizmus szellem kiszabadult a palackból, és globális szinten autoriter tendenciákat indított el: előbb nyílt formában Latin-Amerikában, majd pedig a liberális demokrácia látszólagos keretrendszerében Kelet-Közép-Európában, azonban utóbbi esetekben látható a rendszerváltások távlatából a neoliberalizmus autoriter jellege. Vajon mi a különbség a kelet-közép-európai államszocialista rendszereket és Kínát átalakító neoliberális tendenciák között? Mindezek alapján indokolt lenne a neoliberalizmussal, a nyugat-keleti ideológiai transzferekkel foglalkozó vizsgálódásokat kiterjeszteni a neoliberalizmus globális hatásainak az elemzésére, valamint arra, hogy melyek a hasonlóságok és különbségek a (fél) perifériák vissza-visszatérő neoliberalizálódásaiban. Ezekhez a kiindulópontokat pedig az állami tervezés és piaci koordináció összehangolásával kísérletező államszocialista rendszerekben találjuk meg.

- Antal Attila (2021): *Chicago a Dimitrov téren. Neoliberalizmus és a Kádár-rendszer*. Budapest, Napvilág.
- Bartha Eszter (2010): *A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában 1968–1989*. Budapest, L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék.
- Bockman, Johanna (2000): *Economists and Social Change: Science, Professional Power and Politics in Hungary, 1945–1995*. PhD Dissertation. San Diego, Department of Sociology, University of California.
- Bockman, Johanna (2007): The Origins of Neoliberalism between Soviet Socialism and Western Capitalism: „A Galaxy without Borders”. *Theory and Society*, 36(4), 343–371.
- Bockman, Johanna (2011): *Markets in the Name of Socialism: The Left-Wing Origins of Neoliberalism*. Stanford, California, Stanford University Press.
- Bockman, Johanna (2012): The Long Road to 1989: Neoclassical Economics, Alternative Socialisms, and the Advent of Neoliberalism. *Radical History Review*, (112), 9–42.
- Bockman, Johanna (2013): Neoliberalism. *Contexts*, 12(3), 14–15.
- Bockman, Johanna – Eyal, Gil (2014 [2002]): Kelet-Európa mint a közgazdaságtani tudás laboratóriuma: A neoliberalizmus transznacionális gyökerei. *Fordulat*, (új folyam) 7(21): 102–149.
- Csizmadia Ervin (1995): *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)*. Budapest, T-Twins Kiadó.
- Csizmadia Ervin (2001): *Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben*. Századvég Kiadó.
- Éber Márk Áron (2014): A centrum hitele: A magyar állam külső eladósodásának történetéről. *Fordulat*, 21: 64–86.
- Éber Márk Áron (2019): Neoliberálisok az államszocialista Magyarországon. A neoliberalizmus hordozócsoportja és az átmeneti osztály a tőkés világgazdaság kelet-közép-európai félperifériáján '89 előtt. In Antal Attila (szerk.): *Neoliberális hegemonia Magyarországon: Elemzés és kritika*. Budapest, Noran Libro. 128–148.
- Fabry, Adam (2019): *The Political Economy of Hungary. From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*. Palgrave.
- Földes György (1989): *Hatalom és mozgalom (1956–1989)*. Budapest, Reform Könyvkiadó – Kossuth Könyvkiadó.
- Földes György (1993): A Kádár-rendszer és a munkásság. *Eszmélet*, 18–19. szám. (1993. ősz), 57–73.
- Fukuyama, Francis (1989): The End of History? *The National Interest*, Summer 1989. Online: <http://www.wesjones.com/eoh.htm>
- Gagyí Ágnes (2014): Beágyazott kritika. A Fordulat és reform kontextusa. *Fordulat*, 21: 150–169.
- Gagyí Ágnes (2015). A Moment of Political Critique by Reform Economists in Late Socialist Hungary: “Change and Reform” and the Financial Research Institute in Context. *Intersections*, 1(2), 59–79.
- Gramsci, Antonio (1974): *Levelek a börtönből*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

- Han, Byung-Chul (2020): *Pszicho-politika. A neoliberalizmus és az új hatalomtechnikák*. Budapest, Typotex Kiadó.
- Huszár Tibor (2003a): *Kádár János politikai életrajza. 1912–1956*. 1. kötet. Budapest, Szabad Tér Kiadó – Kossuth Kiadó.
- Huszár Tibor (2003b): *Kádár János politikai életrajza. 1957. november–1989. június*. 2. kötet. Budapest, Szabad Tér Kiadó – Kossuth Kiadó.
- Konrád György – Szelényi Iván (1989 [1978]): *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Kornai János (2019): Frankenstein erkölcsi felelőssége. Gondolatok Kína piaci reformjáról. *Élet és Irodalom*, 2019. július 19. Online: <https://www.es.hu/cikk/2019-07-19/kornai-janos/frankenstein-erkolcsi-felelossege.html>
- Krausz Tamás – Szigeti Péter (szerk.) (2007): *Államszocializmus. Értelmezések – viták – tanulságok*. Budapest, L'Harmattan.
- Polányi Károly (2004) [1944]: *A nagy átalakulás*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Slobodian, Quinn (2018): *Globalists. The End of Empire and the Birth of Neoliberalism*. Cambridge, Harvard University Press.
- Szegő Andrea (1989): Világ gazdasági függés, eladósodás, válság. *Eszmélet*, 1. sz. 65–99.
- Thoma László (2006): Egy pontos kézikönyv Ripp Zoltán: Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990 címűkönyvéről. *Eszmélet*, 72. sz. (2006. tél), 80–87.
- Vass Henrik (szerk.) (1978): *Az MSZMP határozatai és dokumentumai, 1963–1966*. Budapest, Kossuth Kiadó.